

Astevaihtelun tempauksia

k vartalokonsonanttina *v*:n sijalla

Terho Itkonen

0. Kielihistorioitsijan tuttua tutkimusalaa ovat sellaiset analogiamuutokset, jotka muokkaavat joiltakin jäseniltään yhdennäköiset mutta toisilta jäseniltään erinäköiset paradigmat kauttaaltaan yhdenmukaisiksi. Niiden kiintoisuus ei tietenkään ole pelkästään diakroniassa: perimmältään ne ovat osoituksia siitä, että muutosta edeltäneessä synkronisessa tasossa tuollainen kahden paradigmatyyppin osittainen erilaisuus on tajuttu muistin ja reprodukoinnin taakaksi, josta on pyritty muutoksen avulla vapautumaan. Kielellisten ilmiöiden selittäjä olisi onnellisessa asemassa, jos hän pystyisi likimainkaan yleispätevien mittapuiden mukaan ennustamaan, milloin, miten ja miksi analoginen yhtäläistyminen tapahtuu. Taakan keventämistä on varmasti merkinnyt esim. se, että vokaalivartaloltaan samannäköiset **-eh* ja **-ek* -nominien paradigmat (*venēn* kuten *kastēn*, *venēssä* kuten *kastēssa* jne.) ovat useimmissa suomen murteissa yhtäläistyneet myös nominatiiviltaan ja konsonanttivartaloisilta sijamuodoiltaan (loppukahdenteinen yks. nom. *vene^x* pro *h*-loppuinen *veneh*, partit. *venettä* pro *venehtä*; vrt. *kaste^x*, *kastetta*). Mutta miksi yhtäläistyminen on käynyt juuri *kaste^x*-tyypin (eikä *veneh*-tyypin) hyväksi: onko sillä ehkä pyritty hävittämään harvinainen loppukonsonantti *h* kielen foneemijärjestelmästä? Kenties. Ja miksi kieli toisaalta sietää kahden paradigmatyyppin rinnakkaiseloja hyvin samanlaatuisessa tapauksessa, vaikka toista tyyppiä siinä edustaa vain yksi sana (*ā*:llisen vokaalivartalon *kevä-* rinnalla yks. nom. *kevät* tai murt. *kevä^x*), toista kokonainen leegio sanoja (*ā*:llisen t. *ā*:llisen vokaalivartalon *ahta-*, *keihä-*, *rikkä-*, *varkä-* jne. rinnalla *s*-loppuinen nom. *ahdas*, *keihäs*, *rikas*, *varas* jne.)? Onko syynä *kevät*-sanan suuri käyttötaajuus, joka on sitä suojannut muutokselta? Hyvin mahdollista.

Koko joukon tällaista paradigmatyyppien rinnakkaisuutta on suomeen luonut astevaihtelu. Esim. yleiskielen heikkoasteiset muodot *siⁱat*, *hät*, *hien*, *palot*, *aran*, *sillat*, *ponnen*, *kammet* ovat vaihtelusuhteessa *k*:llisiin, *t*:llisiin tai *p*:llisiin vahva-asteisiin asuihin *sika*, *haka*, *hike-*, *palko*, *arka*, *silta*, *ponte-*, *kampe-*, mutta kaikkien rinnalla on myös astevaihteluttomat paradigmatyyppit: vrt. *siⁱat* (nom. *siⁱa*), *mät* (: *mā*), *tien* (: *tie*), *palot* (: *palo*), *varan* (: *vara*), *villat* (: *villa*), *onnen* (: *onne-*), *tammet* (: *tamme-*). Voisi jälleen odottaa, että paradigmatyyppit pyrki-

sivät mukautumaan toisiinsa. Joskus näin on käynytkin, mutta varsin harvoin, eikä mukautuminen silloin ole noudattanut mitään ennustettavissa olevaa suuntaa, vaan joukossa on sekä astevaihtelusanojen siirtymistä astevaihteluttomiin että astevaihteluttomien tempautumista astevaihteluun. Edellistä tyyppiä ovat esim. *huvi* : *huvin* (vrt. *hupa*) sekä murteittaiset *lammi* : *lammin*, *üin* : *üimen* 'ydin' ja *vi(j)ja* 'viita', jälkimmäistä esim. murt. *ripi* 'rivi' ja Iitin *suopursku* (Lindén, KHMÄH I s. 70; alk. s:llisen sanan mukautuma murteen *sk* : *s* -astevaihteluun).

Astevaihtelusanojen niukka mukautuminen heikkoasteisten vartaloiden kaltaisiin astevaihteluttomiin tyypeihin voidaan tulkita osoitukseksi siitä, että vahva aste on nykyisen kielitajunkin kannalta vallitseva aste, eräänlainen »perusaste», josta heikko aste »johtuu» määräsääntöjen mukaan. Tätä vahvan ja heikon asteen produktiiviassoosiaatiosuhdetta ei toinen paradigmatyyppi helposti pääse analogiallaan murtamaan; jos se yleensä murtuu, niin pikemmin sitten vaihteluttoman vahvan asteen hyväksi (tyypit *auton*, *mukin*, *Lempin* jne.). Yhtä elävänä kuitenkin on säilynyt myös astevaihteluttomuuden periaate sellaisissa tapauksissa kuin *palo* : *palon*. Niillä on etunaan vartalokonsonantiston konstanssi kautta taivutuksen, ja siksi on ymmärrettävää, ettei verran produktiivikaan astevaihtelukaava (tyyppi *palko* : *palon*) ole pystynyt niihin analogiallaan vaikuttamaan.

Mukautumistapauksiakin silti jää. Kirjallisuudessa on mainittu mm. kolme sanaa, joiden alkuperäinen vartalokonsonantti *v* näyttää hahmotetun *k*:n heikoksi asteeksi ja jotka näyttävät sitä kautta saaneen rinnalleen *k*:llisen vahva-asteisen vartalon. Tapaukset ovat siksi harvinaislaatuista ja eräissä suhteissa ongelmallisiakin, että niitä kannattaa ehkä vielä erikseen tarkastella.

1. Varmasti alkuperäinen *v*-sana on 'keuhkoa' merkitsevä *tävy*: vrt. *veps. lävu*, *täu*, *vatj. tävü*, *vir. täü*, *tävi*, *liiv. tä^u(v)*, etäsukukielissä *mord. levilav*, *syrij. ti*, *votj. ti*, *ti*, *jur. tißbak*, *jen. tiëjji*, *tiji*, *slk. tū-mäktä*, *kam. t^u id.* (< **täve*, *ks. Erkki Itkonen, FUF 30 s. 34, 44*). *v*:llisenä se tavataan suomessa yhä laajalti länsimurteissa; lounaismurteille ominainen *täü* perustuu samanlaiseen *v*:n katoon labiaalivokaalin vieressä, joka näille murteille on muutenkin luonteenomaista (*sau* 'savu', *väü* 'vävy' yms., *ks. Ojansuu, LMÄH II s. 174—175*). Sporadisesti samaa katoa tavataan muuallakin: esim. Huittisissa ja Punkalaitumella *täütauti*, Isossakyrössä *täü*, joita vrt. jälleen muihin *v*:n katotapauksiin vastaavanlaisessa äänneympäristössä: Punkalaidun *paumpalko*, Tyrvää *siutte* (Virtaranta, LYSMÄH I s. 341—342), Peräseinäj., Jalasj. *auli,as* (Laurosela, ÄTEPM I s. 215); laajalevikkisempiä tapauksia mm. *haukka*, *auttä*, *hius*.

Pohjoisimmissa perihämäläismurteissa (Ylöj., Kangasala, Oriv., Längelm., Kuorev., jopa Keuruulla asti) on *tävü*-nominatiivin sijalla *täkü* ainakin yhdysanassa *täkütauti* 'keuhkotauti'. Vareliuksen Tyrvään pitäjänkertomuksessa

mainittu *Täky-tauti* viittaa siihen, ettei muodoste ole ollut tuntematon Ylä-Satakunnankaan puolella (täällä kuitenkin tavallisesti *tävytauti*, ks. Helmi Virtaranta, Satakunta 13 s. 211–212). Samainen *täkü* 'keuhko' tunnetaan myös Länsipohjasta, Parakan ja Jukkasjärven murteista. Tässä näyttää todella tapahtuneen tempautuminen samojen murteiden astevaihteluparadigmoihin. Mukautuminen on nähtävästi toteutunut erikseen hämäläismurteissa (tempaavana astevaihtelutyypinä *täkaläinen näkü* : *ei nävü, haku* : *havussa*), erikseen Länsipohjassa (tempaavana tyyppinä näiden murteiden *näkü* : *ei näü, haku* : *haussa* ja tempauksen kohteena näillä seuduin odotuksenmukaisesti *v*:nsä menettänyt **täü*; vrt. Airila, ToM s. 217). On siis uhmattu vartalon konstanssia ja siirrytty eräältä kannalta »vaikeampaan» paradigmatyyppiin. Miksi pato on murtunut juuri tässä sanassa, siitä voi esittää ainakin arvelun: tavallisesti monikollisena käytetyn *tävü*-sanana paradigmassa ovat »heikkoasteisten» kaltaiset muodot (*tävüt, tävüissä* jne.) olleet siinä määrin etualalla, että assosiatiivi kytkös »perusasteisiin» *tävü, tävünä, tävüjä* -tyyppisiin muotoihin on höltynyt ja produktiivin astevaihtelutyypin vahva aste siitä syystä päässyt tunkemaan niiden tilalle.

Pulmallisempi on vastamainitun hämäläisen *täkü*-sanana homonyymi *täkü* 'kalan syötti (varsinkin kala); (Pohjois-Savossa ja Karjalassa myös:) eväs, ruoka', joka on kotoperäinen melkein kaikissa savolaismurteissa ja lisäksi niiden naapuristossa Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla. Kettunen (SM III B s. 104 alav.) on ajatellut sen voivan olla »jonkinlaisessa yhteydessä» *tävü*-sanaan, »koska keuhkoa tms. lienee käytetty houkutusyöttinä elukoiden pyynnissä». Oletus on kovin epämääräinen: ei liene tietoa siitä, että ainakaan kalastuksessa olisi yleisesti käytetty syöttinä keuhkoa. Äänteelliseltä kannaltakin yhdistelmä kaipaisi lisäperusteluja. Suurimmassa osassa sitä savolaismurteista aluetta, jossa *täkü* tunnetaan, on tämäntyyppisten astevaihtelusanojen heikossa asteessa supistumadiftongi: elat. *täüstä* t. *täöstä* (vrt. Kettusen karttaan SM III A 47, jossa esimerkkisanana on vokaalisuhteiltaan vastaavanlainen *maku* : *mausta* ~ *maosta* ~ *mavusta*). Vain savolaismurteiden eteläosassa ja savolaismurteisiin rajautuvissa Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan osissa heikkoasteiset muodot ovat *v*:llisiä (*mavusta*, samoin *tävüstä*). Tämän kahtalaisuuden luontevin selitys lienee se, että kumpikin tyyppi palautuu varhaisavolaiseen hiatusääntämykseen **tä_vüstä*, **ma_vusta* jne., josta on ollut lyhyt askel sekä hiatuskseen umpeuttavaan diftongiin että sitä korostavaan labiaaliseen siirtymä-äänteeseen (vrt. Alpo Räisäsen samansuuntaisiin ajatuksiin Vir. 1973 s. 130). Levikistään päätellen *täkü* 'kalan syötti' palautuisi samaan kielenvaiheeseen, ja nyt viriää kysymys, ovatko *vävü*-tyyppiset *v*-sanat ja (*ei*) **nä_vük* -tyyppiset *k*-sanojen heikkoasteiset muodot voineet tuolloin ääntyä niin samalla lailla, että karkaus sarjasta toiseen olisi käynyt päinsä. Ääntämyksen limittyminen ei ehkä ole ollut mahdotonta (*vävü*- tyyppin redusoituneempana ääntämyksenä **vä_vü* tjs., ehkä

suorastaan *väü, toisaalta (ei) *näük -tyypin hiatusta markeeraavana ääntämyksenä *näü tjs.?), mutta semanttinen puoli jää joka tapauksessa kannoksi kaskeen.

Toisen pulman tuottaa lounaismurteiden itäryhmässä ja Turun seuduilla tunnettu *tätü, tärü* 'keuhko'. Sitä on mahdoton irrottaa *tävün* yhteydestä, mutta kuinka äänteellinen kehitys on tässä tapauksessa käynyt? Jos voidaan luottaa Ojansuuhun, jonka ylimalkaisen maininnan mukaan (LMÄH II s. 106) lounaismurteissakin tunnetaan myös *täki*, niin ajateltavissa olisi ehkä kaksinkertainen siirtymä: ensin edellä kuvattuun tapaan *tävü* → *täki*, sitten säännötön kaukoassimilaatio *täki* → *tätü*. Oletusta heikentää kuitenkin se, että myöhempiä tietoja *täki*-asusta ei tältä murrealueelta lainkaan ole.

2. Veikko Ruoppila on (Kotieläinten nimitykset suomen murteissa I s. 77—89) käsitellyt laajasti yleiskielen *hieho*-sanan murrevastineita. Hyväksyttävältä tuntuu hänen päätelmänsä, että sana on palautettavissa ksm. vartaloon **hehva* (vrt. vatj. *ghva*, virP *ōhv* : demin. *ōhvak*, E *hōhv*, liiv. *g'uo*). Tältä pohjalta selittyvät Ruoppilan esittämään tapaan luontevasti ensinnäkin sanan useimmat itämurteiset toisinnot: on edellytettävä vokaalin pitenemistä *h*:n sulke-massa ensi tavussa, tuloksena ensin *hiehvo* (asu säilynyt semmoisenaan eräissä Pohjois-Karjalan pitäjissä ja lisäksi Vermlannin murteessa), sitten raskaan sanansisäisen sekvenssin -*VVhv*- yksinkertaistuesssa joko *v*:tön *hieho* (itämurteiden nykyinen valta-asu) tai *h*:ttomat *hievikki*, (poiki) *hievi|ten*, -*ttäin* (kaakkois-murteissa). Länsimurteiden puolella rekonstruktioita taas tukee ennen kaikkea Etelä-Pohjanmaan *hehvo* (samoin lounaismurteiden pohjoisryhmässä Laitilan murteessa), välillisesti myös kaakkoishämäläisten murteiden *ehmoïn*, joka edellyttää sporadista *h*-:n katoa ja sanansisäistä *v* > *m* -muutosta.

Laajin levikki länsimurteissa on kuitenkin *k*:llisella muodosteella *hehko(nen)* ja siihen perustuvilla yhdyntäisillä *hehko(s)mulli(kka)*, *hehko(s)nuori*, *hehknuar-kaine*. Tällainen *k*:llinen asu tunnetaan ensinnäkin siellä täällä lounaismurteis-sa, edelleen osassa lounaisia siirtymämurteita, Ala- ja Ylä-Satakunnassa, perihämäläisissä murteissa ja Päijät-Hämeenkin länsiosissa (Kuhmoinen, Jämsä, Korpil., Petäjäv.). Länsi-Uudellamaalla ja etelä-, osaksi perihämäläisissäkin murteissa sama tyyppi tavataan alku-*h*:nsa menettäneenä: *ehkonen*, *ehkos/lähtemä*, -*mulli(kka)*. Pohjoisemmas mentäessä vastaan tulee Etelä-Pohjanmaan *hehvo* ja Järvisseudun *hieho* (ainakin Lehtimäellä myös *hiehvo*, mikä täällä voisi olla yhtä hyvin *hehvon* ja *hiehon* kontaminoituma kuin vanhimman savolaisen tyypin suoraa perua). Mutta heti Keski-Pohjanmaalla *hehko*-vartaloisten muotojen alue taas jatkuu; se ulottuu Pohjois-Pohjanmaan kautta Peräpohjo-laan asti, ja koillisen puolella, Kainuussa ja Kainuuseen rajautuvissa viena-laimurteissakin, sillä on kupeessaan vielä alue, jossa tavataan pitkävokaalinen *hiehko*. Voitaneen yhtyä Ruoppilan esittämään ja Alpo Räisäsen (KMÄH I s.

44) kannattamaan ajatukseen, että tämä kainuulainen tyyppi on länsimurteisen *hehkon* ja savolaismurteisen *hiehon* kontaminoituma ja saman tyyppin esiintymät Vienan puolella vuorostaan lainaa Kainuun murteista. Läntisten kielelementtien leviäminen Pohjois-Pohjanmaan rannikolta itään päin on tuttu ilmiö, ja tässä tapauksessa sitä ovat varmaan tukeneet Pohjois-Pohjanmaan rannikon kehittynyt karjatalous ja siihen liittyvät prestiisiseikat.

Lähellä tuntuu nyt olevan selitys, että *k*:lliset muodot tässäkin sanassa ovat mukautumaa sellaisiin astevaihteluparadigmoihin, joissa *k*:n heikkoasteisena vastineena on *v*, siis tyyppiin *tahko* : *tahvon*. Tällä lailla ne on tulkinnutkin jo Ojansuu (Vir. 1908 s. 33) ja samoin Ruoppila (Kotieläinten nimitykset I s. 87). Selitykseen liittyy kuitenkin eräitä murremaantieteellisiä vaikeuksia. Jos tarkataan *tahko* : *tahvon* -tyypin esiintymistä nykymurteissa, huomataan sen peittävän vain osan (*h*)*ehko*-vartaloisten muotojen levikkialueesta: lounaismurteet, lounaiset siirtymämurteet, Ala-Satakunnan, Ylä-Satakunnan eteläosan ja melkoisen osan Keski-Pohjanmaata. Sen ulkopuolelle jäävät ensinnäkin etelä- ja perihämäläiset murteet sekä Ylä-Satakunnan murrealueen pohjoisosa (joissa *tahko* : *ta(h)hön*), toiseksi Keski-Pohjanmaan pohjoisosa, Pohjois-Pohjanmaa ja Peräpohjola sekä Päijät-Hämeen länsilaita (joissa *tahko* : *tahon* tai *tahkon*). Osassa tätä aluetta voi heikon asteen nykyinen *v*:ttömyys kyllä hyvin olla sekundaaria. Keski-Pohjanmaan eteläosan *tahko* : *tahvon* -suhde saattaa olla jo keskiaikaista perua edellä mainitulta eteläisemmältä *tahvon*-alueelta, eikä silloin ole mahdotonta ajatella, että se samoihin aikoihin olisi kantautunut pohjoisempiinkin pohjalaismurteisiin; niissähän tavataan *v k*:n heikkoasteisena edustajana yhä laajalti likvidan jäljessä (tyyppi *halko* : *halvon*) eli äänneympäristössä, jossa **γ*:n edustus eri murteissa on enimmäkseen sama kuin *h*:n jäljessä. Tällöin *tahvon*-tyypin nykyinen puuttuminen noilta alueilta perustuisi itämurteiden myöhempään vaikutukseen ja murre olisi aiemmin ollut tyyppiä, jossa tai jonka lähtöseudulla *hehvo* olisi voinut tempautua *k*-sanoihin näiden heikkoasteisen edustuksen välityksellä. Mutta pahemman tenän tuntuvat tekevän peri- ja etelähämäläiset murteet ja Ylä-Satakunnan pohjoisosa sekä Päijät-Häme. Taivutus *tahko* : *ta(h)hön* on sisimpien hämäläismurteiden ominta omaa eikä voi perustua ainakaan muiden murteiden vaikutukseen. Päijät-Hämeen puolella taas taivutetaan nykyään savolaisittain *tahko* : *tahon*, mutta tämänkään murteen hämäläisessä pohjakerrostumassa tuskin on voinut vallita muu taivutus kuin viereisten perihämäläismurteiden tapaan *tahko* : *tahön*. Kotoperäiseen kehitykseen ei (*h*)*ehko* näissä murteissa siis näyttäisi voivan perustua. Väkinäiseltä tuntuu toisaalta sellainenkin selitys, että se olisi tällä vanhan ja vankan karjatalouden seudulla irrallinen laina lännempää.

Luennoissani kevätlukukaudella 1965 esitin hämäläismurteiden (*h*)*ehko*-tyypille uudenlaista ratkaisua, joka perustui ajatukseen, että hämäläismurteiden astevaihtelukaavassa on aikojen kuluessa voinut tapahtua omapohjaisia

uudennuksia. Peri- ja etelähämäläismurteissa sekä Ylä-Satakunnan pohjoisosassa (ja *-lyä-, *-ryä- tapauksia *näljän, härjät* lukuun ottamatta Etelä-Pohjanmaallakin) on *k:n* heikkoasteinen yleisedustus likvidan ja *h:n* jäljessä nykyään seuraavanlainen:

| | | |
|--------------------|---------------|-----------------|
| <i>uhün</i> | | <i>vihün</i> |
| <i>alün</i> | <i>hiülün</i> | <i>selitä</i> |
| <i>parün</i> | <i>särün</i> | <i>keritä</i> |
| | | |
| <i>lohön</i> | | <i>puhjeta</i> |
| <i>halön</i> | | <i>jäljet</i> |
| <i>saroissa</i> | | <i>märjempi</i> |
| < <i>*saröissa</i> | | |
| | | |
| <i>lohästa</i> | | <i>tähän</i> |
| <i>halästa</i> | | <i>nälän</i> |
| <i>sarän</i> | | <i>härät</i> |

Heikkoasteisen **γ:n* jatkajana on siten seuraavan vokaalin pidentymä kaikissa muissa äänneympäristöissä paitsi *e:n* edellä, jossa **γ:tä* edustaa *j*. Tämä ei kuitenkaan voi olla alkuperäisten suhteiden mukaista. Tutkimuksessa on jo varhain esitetty käsitys (Kannisto, Äänneop. tutk. Urjalan murt. s. 42, Ojansuu, LMÄH II s. 168—169), jonka mukaan *j* on alkuaan edustanut **γ:tä* myös *i:n* edellä mutta vokaaliutunut myöhemmin samaan tapaan kuin alkuperäisissä *j*-tapauksissa *veli, neliko, nurin*. Ojansuu (LMÄH II s. 181) on lausunut myös ajatuksen, että kehitys on *u:n, ü:n* edellä voinut olla samanlainen (**alyusta > *alvusta > alüsta, *turγusta > *turvusta > turüsta*), ja Rapola vuorostaan selittänyt (Vir. 1923 s. 106—107), että *v:n* vokaaliutuminen näissä tapauksissa rinnastuu sellaisiin (suhteellisen) alkuperäisen *v:n* vokaaliutumisiin kuin *kirpu*: **kirvun > kirün* (pälkäneläinen paikannimi), **polvuste > pollüste* 'sukkanauha' (Punkalaitumella; myöhempiä tietoja asuista *polüstet* 'housujen polvi-paikat', *polüstin* Virtarannalla LYSMÄH I s. 336—337 samasta osasta Ylä-Satakuntaa, jossa **lyu >> lü*). Lähinnä Rapolaan nojautuen (vrt. monisteseen »Suomen kielen äännehistorian luentojen pääkohdat», 1945, s. 38—39) selitin näin voitavan rekonstruoida aiemman hämäläisen astevaihtelukaavan, jossa **γ:tä* on edustanut *v* tai *j* suppean vokaalin edellä. Mutta entä edustus puolisuppean vokaalin (*o, e*) edellä? Nykymurteissa vallitsee outo kaksinaisuus: **γ:n* edustajana *o*-tapauksissa vokaalinpidentymä, *e*-tapauksissa *j*. Ei voida ajatella, että *e*-tapausten *j* olisi sekundaarin kehityksen tuotetta; sen sijaan katsoin olevan ajateltavissa, että *o*-tapausten vokaalinpidentymä on uudis-kehittymä ja että näissä tapauksissa onkin vielä varhemmin tavattu *v*. Vokaalinpidentymä *v:n* sijasta ei tällöin voi perustua samanlaiseen säännölliseen

äännekehitykseen kuin *u:n* edellä; vrt. *v:nsä* säilyttäeneisiin tyyppeihin *arvo*, *kelvollinen*, mon. partit. *vahvoja*. Ainoaksi selitykseksi jäisikin, että pidentymä perustuu astevaihtelun alaisten *a*-tapausten analogiaan: se olisi alkuaan toteutunut niissä lukuisissa tapauksissa, joissa toisen tavun *a* ja *o* ovat vaihdelleet samassa paradigmassa tai sanueessa (siis esim. *saroissa*, *aloin*, *halön*, *nahõlla* ex anal. *sarät*, *alän*, *halästa*, *nahälla*), ja niiden mallin mukaan vallannut loputkin *o*-tapaukset (*sorko* 'halkaistu pärepuu' : *soröt*, *vihko* : *vihöt*). Sen että analogia tällä lailla voi levitä yli rajojensa, osoittaa havainnollisesti esim. Virtarannan Vesilahdesta mainitsema *tarrëta* 'tarjeta'. Vokaalinpidentymä pro *j e:n* edellä on siinä selvästi toisen asteen analogiaa, mallina sellaiset ensiasteiset tapaukset kuin *purrëtän* 'puretaan', jonka esikuvana on ollut samassa paradigmassa tavattava *a:n* odotuksenmukainen pidentymä: *purrän* 'puran'. Tavallista ei tämääntyyppinen ensi asteenkaan analogia tosin ole hämäläismurteiden *e*-tapauksissa. *j*-edustusta ovat niissä tehokkaasti konservoineet ennen kaikkea sellaiset *e*:lliset kantavartalot kuin (*kurki* :) *kurjen*, (*nülke-* :) *nüljen*, ja tällaisten analogian mukaan on *j* yleisesti palautettu jopa *i:n* edelle näiden vartalotyyppien monikko- ja imperfektimuotoihin: *kurjilla* (pro *ku(r)rilla*), *nüljin* (pro *nü(l)lin*). Ilmenee siis sama paradigman tuntomerkillisimpien jäsenten (yksikkö- ja preesensmuodot) vaikutus tuntomerkillisiin (monikko- ja imperfektimuodot) kuin oletukseni mukaan *a*-vartaloisten nominien ja verbien alalla. Vanhastaan pitkävokaalisten ja vanhastaan *v*:llisten resp. *j*:llisten muotojen esiintymisalat vain sattuvat olemaan *e*-vartaloissa täsmälleen päinvastaiset kuin *a*-vartaloissa, ja tästä syystä myös analogiakehityksen tulokset ovat vastakkaiset.¹

Kaavailemani ajatukset näyttävät tuohon aikaan olleen ilmassa, odotusmassa esittäjänsä. Opettajani Martti Rapola, joka samana vuonna 1965 ryhtyi vanhuutensa suurtyöhön, muokkaamaan painokuntoon suomen äännehistorian luentojaan, oli näitä asioita miettiessään päätenyt tietämättäni hyvin samanlaiseen ratkaisuun. Hän ilmaisi sen ensi kerran julkisesti esitelmässään Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kokouksessa joulukuussa 1965, ja sen tarkistettu versio sisältyy hänen seuraavana vuonna ilmestyneeseen teokseensa »Suomen kielen äännehistorian luennot» (s. 80—85). Ydinkohdan, *o*-tapausten edustuksen, osalta selityksemme olivat oikeastaan identtiset; varsinaiseksi eroksi jää, että Rapola oli taipuvainen olettamaan *j:n* kuuluneen tarkastelluissa hämäläismurteissa vanhastaan paitsi *e*-tapauksiin myös *ä*-tapauksiin (*seljät*, *märjän* kuten lounaismurteissa, lounaisissa siirtymämurteissa ja Etelä-Pohjanmaalla) ja väistyneen niistä vokaalinpidentymän hyväksi *a*-tapausten mallin mukaan. Itse en ollut rojhennut tällaista ehdottaa, kun pitkävokaalisten muo-

¹ Liikojen yleistysten välttämiseksi huomattakoon, että tuntomerkillisimpien jäsenten vaikutus tuntomerkilliseen ei ole ainoa mahdollinen vaikutussuunta. Päinvastaistakin ilmenee: Ylä-Satakunnassa esim. akt. *purjan* selläisten passiivimuotojen kuin *purjetän*, *purjettu* vaikutuksesta (Virtaranta, LYSMÄH I s. 83), Kuhmalahdella *sinuv vättëshan on hüivim märjät* (vrt. kompar. *märjempi*; omia muistiinpanojani).

tojen alue *ä*-tapauksissa on hämäläismurteiden länsisivustalla olennaisesti laajempi kuin *o*-tapauksissa (lännen puolella koko Ylä-Satakunta, lisäksi Porin seudut ja melkoinen osa Ala-Satakuntaa) ja kun Etelä-Pohjanmaankin edustus ehkä voidaan selittää mieluiten tämän alueen lounaiseksi perinnöksi. Varauksettomanä ei Rapola teoriaansa esittänyt: »Haluumatta kokonaan kieltää mahdollisuutta, että joissakin osissa sitä valtaosalta perihämäläistä murre-alueetta, jolta tapaamme kaikki *γ*:n vokaalinpidentymätapauksina pidetyt, olisi vielä käsittelemättä olevissa ryhmistä (*γo*, *γä*) kehitys voinut tapahtua samanlaisen ”avartumisen” tietä kuin *a*:n etisissä, mainitsen muutamia --- näkökohtia» (mts. 83). Luennoissani olin puolestani esittänyt toisen varauksen: jos kehitys *o*-tapauksissa on käynyt ehdottamaani tietä, jää hieman kummastuttamaan se, ettei reliektejä *v*:llisestä edustuksesta näytä hämäläismurteista lainkaan löytyvän. Olisiko kehitys tosiaan voinut viedä mukanaan kaikki sellaisetkin tapaukset, joissa heikkoasteiseen muotoon produktiivin kaavan avulla assosioituvaa vahva-asteista paradigman tai sanueen jäsentä ei ole lähellä? Nykyisissä hämäläismurteissa on poikkeuksetta esim. *ke(h)höttä* 'saattaa purkumaan, liestymään'. Jos aiempi asu on ollut **kehvottä*, jää pitkävokaalisuuden ainoaksi selitykseksi sellaisten melko loitolla olevien tapausten vaikutus kuin *kehittä* id., *ke(h)hitä* : *kehki(ä)* 'purkua, liestyä'. (Vrt. myös adjektiivin *kehkē*, joka Ikaalisista on vielä tavoitettu merkityksessä 'selvä, ei sekava [vyyhti]' mutta joka merkitsee hämäläismurteissa yleisimmin 'kuohkeaa [multaa, myös villaa]' tai 'nopeaa, halukasta, reipasta, valmista lähtemään'.)

Jos Rapolan ja minun esittämäni käsitys *o*-tapausten historiasta voidaan hyväksyä, se merkitsisi joka tapauksessa sitä, että (*h*)*ehko*-tyyppi on selitettävissä yläsatakuntalaisten sekä peri- ja etelähämäläismurteiden kannalta koto-peräiseksi, muistoksi vaiheesta, jolloin murteen edeltäjässä vielä on vallinnut taivutus *tahko* : *tahvon*. Eräitä avoimia kysymyksiä kyllä jää. Ensinnäkin kyseessä olisi taas harvinainen tapaus sikäli, että vartalokonsonantistoltaan konstantisti *v*:llinen vartalo olisi siinä näköjään syyttä väistynyt vaihtelusuhteen (*k* : *v*) hyväksi. Toiseksi joudutaan kysymään, miten Etelä-Pohjanmaan *hevvo* ja samaan palautuva kaakkoishämäläisten murteiden *ehmonen* tällöin selittyvät. Mikäli eteläpohjalainen muodoste on seudun hämäläisperuja, sen täytyy palautua varsin varhaiseen vaiheeseen, jo oletettua *tahvon* → *tahön* -muutosta edeltäneeseen — ja kuitenkin Etelä-Pohjanmaankin murteet ovat hämäläisittäin *tahön*-kannalla. Ristiriita poistuisi, jos voidaan ajatella, että *hevvo* on tullut Etelä-Pohjanmaalle lounaismurteista päin. Niissä nykyään tavattava *hehko* voisi näet olla melko myöhäinen; siihen viittaa Laitilan *hevvo* samoin kuin se, että *k*:llisen asun pohjaksi edellytetty *hy* > *hv* -muutoskaan ei ollut vielä vuosisadan vaihteeseen mennessä vallannut koko murrealuetta. (Eurajoella ja Rauman mlk:ssa mainitsee vielä Ojansuu LMÄH II s. 32 kuulleensa sellaisia tapauksia kuin *nahgas*, *tahgot* (inf.), pn. *Rahgo*, ja näissä *g*:ksi merkitty äänne oli

hänen toisaalla antamansa luonnehdinnan mukaan »hieroumahälyltään hyvin heikko» γ , ks. Suomen kielen tutkimuksen työmaalta s. 27.) Kaakkoishämäläisten murteiden pohjakerrostumaan olisi *hehvo* ehkä voitu saada keskeisiltä hämäläisalueilta hyvin varhain. Toinen mahdollisuus on, että samoin kuin *hk:n* nykyinen astevaihtelutyyppi (tyyppi *tahko : tahon*) ja monet muut kielipiirteet kaakkoishämäläisellä alueella selittyvät karjalaisperäisiksi, myös *ehmonen* perimmältään olisi *v*:llisen karjalaisen **hiehvo*-tyypin mutaatio läntisellä kamaralla: diftongin lyhentymisen *h:n* sulkemassa ensi tavussa olisi täällä odotuksenmukaista, *h- > Ø* ja *-m- > -v-* taas olisivat sporadisia muutoksia alunpana esitettyyn tapaan (edellinen ehkä hämäläisen *ehko*-tyypin vaikutusta). Kaakkoishämäläisellä alueella tuntuu vanha karjalaisuus heijastuvan eräässä toisessakin tämän sanan toisinnossa, jota en tähän mennessä ole maininnut: Kymenlaakson diftongillisessa muodossa *ieho*. (Toisin Ruoppila, Kotieläinten nimitykset I s. 86, missä hän pitää tätä tyyppiä nuorena tarttumana itämurteiden puolelta.)

Asiaa mutkistaa se, että jo esitetyn lisäksi voidaan (*h*)*ehko*-tyypille ajatella toistakin ratkaisua. Siihen johtaa postpositioivartalon *tykö-* alkuvaiheiden hahmottelu, josta seuraavassa.

3. Postposition *tykö* : *tykönä* : *tyköä* ja sen murretoisintojen levikkiä on äskettäin esitellyt yksityiskohtaisesti Tuomo Tuomi kirjoituksessaan »Suom. *työ* ~ *tykö* : *työnä* ~ *tykönä* : *tyköä*» (Commentationes fenno-ugricae in honorem Erkki Itkonen, SUST 150, s. 421—432). Kyseessä on tyyppillinen länsimurteisuus; itämurteiden puolella sana on käytössä vain Päijät-Hämeessä, Keuruun—Ähtärin tienoon siirtymämurteissa ja Pohjois-Pohjanmaalta ylämaahan kulkeutuneena piirteenä osaksi myös Kainuussa. *Tyvi*-sanaan ja sen etäsukukielisiin vastineisiin sen yhdistivät aikanaan jo eräät unkarilaiset tutkijat (ainakin Zsigmond Steiner, Magyar Nyelvőr 3, 1874, s. 98; Budenz, NyK 13 s. 37, MUSz s. 227—229) ja nähtävästi heistä riippumatta Ojansuu (Vir. 1908 s. 54—57), ja ainakin semanttisesti yhdistelmä tuntuu varsin luontevalta. Juuri *tyvi*-sanan vastineiden paikallissijathan ovat kehittyneet 'luona, luota, luokse'-merkityksiseksi postpositiosarjaksi sekä eräissä ims. kielissä (aun. *tüves* 'luona, äärellä' : *tüveh* 'luo'; vatj. *tüvë* < **tüven* 'luo', *tüvenä* 'luona', *tüveä* 'luota') että laajalti etäsukukielissä (mord., syrj., votj.; huom. myös unkarin ablatiivin päätte *-töl* ~ *-töl*, jonka ainekset ovat *tő* : *töve-* 'tyvi' + erosijan primaari päätte). Paralleelina voidaan esittää myös viron ja liivin *juuri*-vartaloiset postpositiosarjat, joilla on samat merkitykset.

Äännepuolen kehitys tässä yhdistelmässä on kuitenkin jäänyt hämäräksi. Ojansuu selitti sen seuraavasti:

Luullakseni on suomessakin lähdettävä samanlaisista muodoista kuin vatjan kielessä, joten adverbi alunperin olisi kuulunut *tüvenä, tüveä, tüve* (< **tüvek, *tüven*). Sanassa on toisen tavun *e* edellisten labiaaliäänteiden

vaikutuksesta muuttunut *ö*:ksi (vrt. *ylös* < *üles*), joten on tultu muotoihin *tiivönä*, *tiivää*, *tiivö*. (Etelä-Pohjanmaan *työnä* palautunee juuri *tiivönä* < *tiivenä* muotoon.) Tämä muotosarja on analogisesti liittynyt Länsi-Suomessa, missä näitä muotoja tavataan, *k* ~ *v* vaihteluun (vrt. *takko* ~ *tavon*, *näkö* ~ *nävön*, *kyky* ~ *kyvyn* j.n.e.), joten on tultu muotoihin *tykönä*, *tyköä*, *tyvö* (> *työ*) ja viimeainitusta vielä yleistämällä *tykö*. — — Epäilemättä ovat tähän sekaantumiseen vaikuttaneet myös sellaiset paikallisuhteita osottavat sanat kuin *takana*, *kaukana*, *ulkona*, *takaa*, *kaukaa*, *ulkoa*, *taa* (*taka*), *kauwas*, *ulos* < **tayak*, **kauyas*, **ulyos*. (Vir. 1908 s. 56.)

Ojansuun selitys oli siis samaa tyyppiä kuin hänen selityksensä *hehko*-vartalonkin *k*:sta: siirtymä *v*-sanasta *k*-sanaksi olisi jälleen mukautumaa sellaisiin samantyyppisiin astevaihteluparadigmoihin, joissa vahvan asteen *k* vaihtelee heikon asteen *v*:n kanssa. Oletuksen kanssa ilmeisessä ristiriidassa on kuitenkin hänen toteamuksensa: »Tämä sekaannus on murteittain tapahtunut sangen aikaisin; jo Agricolalla on sellaisia muotoja kuin *tyghie*, *tyghiiä*, *tyge*, mainitseepa Genetz vielä *tyghiö*, *tyghio* (luettava *tyy* ja *tyyö*).» Tällaiset *γ*:lliseen ääntämykseen viittaavat kirjoitusasut ovat vanhassa kirjasuomessa vallalla kauan. Agricolan tavallisin latiiiviasu näyttää olevan *tyge*, harvinaisempi *tyghe* (essiivi vastaavasti *tykene*); pari kertaa ilmenee lähinnä *v*:lliseen lukutapaan viittaava *tyue* (*henen tyuense* KT I 101, *Nijnquin hen ombi puhunut meiden iseden tyue* I 245). Muissa saman ajan lähteissä esiintyy sellaisia kirjoitusasuja kuin Upsalan fragm. *tyghiiä*, *tyghiiän* 'luokseni', *tygiänse* ~ *tygheenss* 'luoksensa' (huom. myös lähinnä *γ*-ääntämykseen viittaavat *h*:lliset ja *ch*:lliset kirjoitustavat *tyhiä*, *thyhiä*, *tyhiänse*, *tyhiänsä*, *tychiä*), Westh *sinun tyghies*, *tyghiiä*, *tyghä*, *tyghiiö*. Jo 1500-luvulla nousee valtaan *ö*:llinen kirjoitustapa *tygö*; näin mm. Martilla, Finnolla (myös *tyghö*), Sorolaisella, 1642-vuoden Raamatussa ja kauan sen jälkeenkin (rintaman rikkonee viimeisenä Ljungon *e*:llinen *tyge*). Niin kuin Rapola on huomauttanut SKH I s. 117—118, *g*:llisen kirjoitusasun pitkä ikä on osin perustunut traditioon — viimeistään 1700-luvulla on lukutapa jo voinut olla asteyleistykseen perustuva *tükö* —, mutta yhtä selvää on, että kirjasuomen alkuaikoina sen on vielä täytynyt vastata tuonaikaista todellista (lounaismurteista) ääntämystä. Jos nyt rinnastuksesta *tyvi* ~ *tykönä* halutaan pitää kiinni, jää kaksi selitysmahdollisuutta:

1) siirtymä *v*-sanasta *k*-sanaksi perustuu Ojansuun esittämällä tavalla *k* : *v* -astevaihteluun, ja sikäli kuin siirtymää on esiintynyt murteissa, joissa heikkoasteinen *γ* on vielä tavattu säilyneenä, kyseessä on laina *k* : *v* -vaihtelun kannalla olleista murteista;

2) siirtymä *v*-sanasta *k*-sanaksi ei perustukaan *k* : *v* -astevaihteluun, vaan se on käsitettävä syntyneeksi jollain muulla tavoin jo vaiheessa, jolloin *k*:n heikkoasteisena vastineena vielä oli *γ*.

Ensimmäistä vaihtoehtoa vastaan puhuvat murremaantieteelliset todennäköisyyssyyt. On luultavaa, että ainakin hämäläismurteissa vokaalienvälinen

γ on kadonnut tai korvautunut siirtymä-äänteellä v, j viimeistään keskiajalla; tähän viittaavat sekä säilynyt niukka asiakirjanimistö (ks. Rapola, SKÄL s. 86) että fonologiset seikat (γ on tuskin voinut kauan pitää puoliaan murteessa, jossa $\delta > l$). Mutta olisiko Hämeessä päin tapahtunut siirtymä **tüve-* → **tüke-* ennättänyt uuden ajan alkuun mennessä edetä paitsi kaikkiin pohjalaismurteisiin myös arvattavasti vielä γ -kannalla olleisiin lounaismurteisiin tai niin suureen osaan niistä, että vanhimman kirjasuomen säännöllinen suhde *tükenä* (ess.) : *tüye* (lat.) selittyisi siltä pohjalta? Tämä tuntuu hyvin vähän uskottavalta; on vaikea löytää vakuuttavia esimerkkejä siitä, että sisämaan murteiden vaikutus noihin aikoihin tai myöhemminkään olisi pystynyt valtaamaan lounaismurteiden alueen tai olennaisen osan siitä, helpompaa sen sijaan mainita esimerkkejä päinvastaisesta vaikutussuunnasta (ks. Hist. Aikakausk. 1972 s. 101—105). Jo *tykö*-vartalon nykyinen levikki viittaa mieluummin vanhaan länsimurteiseen yhteisperintöön, niin vanhaan, että joudutaan otaksumaan γ -spirantin vielä olleen säilyneenä siihen aikaan kun oletettava siirtymä **tüve-* → **tüke-* tapahtui. Essiivi- ja partitiivimuodot ovat nykyään k :llisiä kaikissa länsimurteissa, ainoana poikkeuksena eteläpohjalainen essiivi *tüönä* ~ *tüänä*, ja se taas selittyy samojen murteiden k :llisen partitiivin *tüküä* valossa sekundaariksi latiivivartalon yleistykseksi, niin kuin Tuomi on SUST 150 s. 422—423 osoittanut. Latiivimuotojen murreasu puolestaan vaihtelee suuresti (*tükö, tüö, tüve, tüvö, tühe, tühö, tükjö, tüje* jne.); jos lähdetään * γ :llisestä alkumuodosta, joudutaan variointi suurelta osalta selittämään säännöttömän kehityksen tuotteeksi, mutta tärkeää on todeta, ettei aineistossa toisaalta ole mitään, mikä tuollaisen lähtömuodon asettamista vastustaisikaan (vrt. Tuomi, mts. 427—428).

Jäljelle jää siten toinen vaihtoehto. Olisiko löydettävissä selitystä, joka tekisi ymmärrettäväksi sen, että siirtymä v -sanasta k -sanaksi on tapahtunut * γ :n vielä ollessa säilyneenä?

Tuomi on (mts. 429) vedonnut seikkaan, josta jo Ojansuu huomautti: siihen että vartalokonsonantin vaihtumista ovat voineet mallillaan edistää muut k :lliset lokaalipartikkelit (Ojansuun mukaan *taka-*, *kauka-*, *ulko-*). Se partikkelivartalo, joka hahmoltaan eniten muistuttaa *tükö*-vartaloa, on postpositioivartalo *taka-*, ja ilmeistä onkin, että näiden kahden k :llisen vartalon heikkoon asteeseen perustuvat latiivit ovat kielitajussa olleet sidoksissa toisiinsa; muuten ei voi selittyä se, että niiden erityyppisten kehittymien (*tühö* — *taha, tüö* — *tä, tükö* — *taka* jne.) levikit suurimmalta osalta ovat yhteneväiset (yksityiskohdista Tuomi, mp.). Kysymys on vain siitä, onko lokaalisen **tüve*-vartalon tempautuminen k :lliseksi astevaihteluvartaloksi jo alun perin pohjautunut juuri lokaalisen *taka*-vartalon vetovoimaan. Tuomi mp. pitää sitä mahdollisena, ja osasyynä vaihdokseen se on ehkä tosiaan voinut olla. Luulisin kuitenkin, että vaihdosta on ratkaisevasti edistänyt eräs äänneilmio, nim. v :n ja γ :n edustuk-

sen limittyminen tietyissä äänneympäristöissä. Asian luonteesta johtuu, ettei tällaisesta ilmiöstä ole suomen kielen alalta suoranaisia todisteita; välillisesti sitä ehkä voisi todistaa sellainen satunnainen vanhan suomen kirjoitustapa kuin Martilla esiintyvä *vāghyn* 'vävyn' (Rapola, SKÄL s. 61: »huom. samalla rivillä *sughun, pelghon!*»). Sitäkin valaisevampia ovat eräiden muiden kielten rinnakkaistapaukset.

Itäruijanlappalaisessa Outakosken murteessa on *k*:n heikkoasteisena yleisvastineena vanhalla polvella heikkohälyinen palatovelaarinen spirantti γ . Sen variantit vaihtelevat vokaaliympäristön mukaan melkoisesti: toisen tavun *e*- tai *i*-vokaalin edellä olen merkinnyt liudentuneen γ :n mutta vielä useammin alkup. *j*:n kanssa täysin yhteen langenneen puolivokaalin *j*:n (*tjēhki* : yks. gen.-akk. *tjæjiv* 'laakso'), ja labiaalivokaalin vieressä γ on selvästi labiaalistunut:

| | | | |
|--------------------------|---|---|---------|
| yks. nom. <i>lo'ħku</i> | : | mon. nom. <i>lòγ_où^hk</i> | 'luku' |
| yks. nom. <i>ljo'ħku</i> | : | mon. nom. <i>ljoγ_où^hk</i> | 'luoko' |
| yks. nom. <i>tq'ħku</i> | : | mon. nom. <i>tqγ_où^hk</i> | 'teko' |
| yks. nom. <i>sòhka</i> | : | yks. gen.-akk. <i>sòγ_oa</i> | 'suku'. |

Merkittävää on nyt, että täsmälleen samoissa vokaaliympäristöissä lyhyt yksinäis-*v* (joko alkuperäinen tai *p*:n heikkoasteinen vastine) on vuorostaan saanut velaarispiranttisen lisäartikulaation:

| | | | |
|---------------------------------------|---|--|--|
| yks. nom. <i>sto'ħpu</i> | : | mon. nom. <i>stòw_γù^hk</i> | 'tupa' |
| inf. <i>tšuoðvuw^hk</i> | : | prs. yks. 2. p. <i>tš_uw_γù^hk</i> | 'seurata' |
| mon. nom. <i>sävvoŋa^hk</i> | : | yks. nom. <i>säv_γuw</i> | 'suvanto' |
| yks. nom. <i>kòvva</i> | : | yks. gen.-akk. <i>kòv_γa</i> | (mahd. <i>kòv_γa</i>) 'kuva'. |

Alkup. γ :n ja alkup. *v*:n ääntämyksellä tuntuu tällaisissa tapauksissa olevan keskimäärin yhä pieni ero, mutta niiden hajonta-alueet limittyvät niin, että monesti voi olla paikallaan kirjoittaa mieluummin esim. *säv_γuw* 'suvanto' kuin yllä näkyvään tapaan *säv_vuw*.

Tätä ilmiötä voidaan tarkastella sekä yleisfoneettiselta että fonologiselta kannalta. Labiaalinen koartikulaatio labiaalivokaalin naapurina olevassa γ :ssä on tietysti varsin tavanomaista, aivan kuten vastaava koartikulaatio muissakin ei-labiaalisissa konsonanteissa. Luontaisinta se kuitenkin näyttää olevan konsonanteissa, joiden artikulaatiokohta suuontelossa on mahdollisimman kaukana huulista; sitä osoittaa se, että eräissä kielissä tavataan foneeminkin labiaalistunut *k_o*, jossa kielen (taka)selkä on koholla, tuskin sen sijaan esim. labiaalistunutta *t_o*- tai *t_o*-konsonanttia, joissa huulten pyöritykseen liittyisi kielen kärjen ja/tai lavan artikulaatio. Vokaalien alalla ilmenee kiintoisia lisäpiirteitä. Labiaalivokaali vaatii ainakin jonkinvertaista kielen selän nousua

(täysväljät *a* ja *ä* eivät esiintyne koskaan labiaalistuneina), ja labiaalisuus toteutuu sitä herkemmin, mitä takaisempi kielenselän osa on koholla: siten labiaaliset takavokaalit *u* ja *o* ovat maailman kielissä paljon tavallisempia kuin vastaavat illabiaalit ja toisaalta labiaaliset etuvokaalit *ü* ja *ö* harvinaisempia kuin vastaavat illabiaalit *i* ja *e* (jopa niin, että *ü* ja *ö* eivät yleensä esiintyne kielissä, joiden foneemikantaan eivät kuulu toisaalta *u* ja *o*, toisaalta *i* ja *e*). Samat säännönmukaisuudet voitaisiin sekä vokaalien että konsonanttien kannalta tietysti muotoilla käänteisestikin: huuliartikulaatioon pyrkii herkästi liittymään kielenselän nousu. Foneettisesti katsoen Outakosken murteen **səw_u* > *səw_γu* > *səγ_ou* -tyyppisissä kehityksissä on kysymys juuri tästä käänteisilmiöstä.

Entä ilmiön fonologinen puoli? Foneemien neutralisaation teoriaan Outakosken murteen kehittymät tuovat valaisevan lisän. Primaaria tämän murteen kahdesta vastakkaisuuntaisesta kehityksestä varmaan on *γ*:n labiaalistuminen labiaalivokaalin viressä; se on merkinnyt sitä, että tällaisessa vokaaliympäristössä on /*γ*/ ja /*v*/ -foneemien välinen varokaista käynyt ahtaaksi, ja nyt sen umpeutumista on ruvennut yllä esitetyn luontaisen foneettisen tendenssin tukevana edistämään opposition toisen poolin /*v*:/n »vastaantulo» — ikään kuin alistuva reaktio siihen, että pakeneminen tieltä on mahdotonta. Tällä reaktiolla on oikeastaan vain yksi jarru: vahva-asteiset *v*:lliset ja *p*:lliset muodot, jotka pyrkivät sitomaan heikonkin asteen jatkuvasti labiaalisen puolelle. Usein saattaa hiuksenhieno fonologinen ero kestää juuri tällaisten kytkösten turvin. Esim. suomen yleisgeminaatiomurteissa ovat yks. partit. *maiĵĵa* tjs. (: yks. nom. *maiĵĵa*) ja *majĵa* (: yks. nom. *maja*) yleensä pysyneet erossa juuri erityyppisten paradigmaattisten assosiaatiosuhteidensa nojalla, ja samoin pystyvät murt. partisiipit *käüvä*, *kātuva* muiden partisiippitapausten (*säva*, *nouseva* jne.) mallin avulla pysymään erillään samojen murteiden I. inf:stä *käüvää* tjs., *kätuv^a* (tällaisista tapauksista ks. kirj., Suomi 117:1 s. 23 ja Räisänen, KMÄH I s. 27—29). Niissäkin murteissa, joissa ero periaatteellisesti on voimassa, voi osittaista neutralisaatiota silti ilmetä: hämäläismurteissa paitsi *maiĵĵa* myös *majĵa* 'Maijaa', kaakkoismurteissa paitsi *rajĵoa* myös *raiĵĵoa* 'rajaa' (ks. Suomi 117:1 s. 22—23, Leskinen, LLMÄH I s. 28—29), Kainuun murteissa *käüvä* paitsi 'käyvä' myös 'käydä' (Räisänen, mts. 28). Assosiativien kytkösten merkitys tällaisessa labiilissa tilanteessa käy ehkä parhaiten ilmi siitä, että hyppäys osittaisesta neutralisaatiosta täydelliseen pyrkii tällöin toteutumaan ensiksi sellaisissa sananmuodoissa, joissa karkausta estävä paradigmaattinen vaihtelupari puuttuu (esim. kaakkoismurteiden *kaiĵĵoa* 'kajava, lokki', *maiĵĵoa* 'majava', ks. Leskinen, mts. 127—128). Toisinaan voi kuitenkin käydä niin, ettei tuollainen kytköskään riitä pidättämään aituria. Hyvä esimerkki tästä on Outakosken murteesta merkitsemäni *ñu_ow_γu* tai *ñu_oγ_ou* 'kalan lima'. Sana on alkuperäisiä *v*-sanoja (N *njuovo* : yks. gen.-akk. *njuv¹vu*), ja sen mukaisen taivutuksen (yks.

gen.-akk. *ñuõvo*) olen kielenoppaaltani merkinnytkin, mutta lisäksi vaihtoehtoisen taivutuksen, joka osoittaa sanan olevan tempautumassa *k:n* astevaihteluun: yks. gen.-akk. *ñuhko*. Edellytykset tuollaiselle tempautumiselle ovat tässä tapauksessa olleet kolmeltakin kannalta hyvät. Ensinnäkään tempaus ei ole haitannut vartalon konstanssia, kun w_γ - tai γ_0 -tyyppisen spirantin hallitsevaksi piirteeksi on voitu hahmottaa yhtä hyvin labiaalisuus (suhde vahva-asteiseen *v:hen*) kuin palatovelaarisuus (suhde vahva-asteiseen *k:hon*). Toiseksi se heikkoasteinen muoto, josta tempautuminen astevaihteluun on saanut alkunsa, on tässä sanassa paradigmakokonaisuuden kannalta tuntomerkitömin muoto, yksikön nominatiivi. Ja kolmanneksi tempautumista on voinut edistää vielä erään semanttisesti ja äänteellisesti likeisen alkup. *k*-sanana attraktio. Tämä sana on 'paisetta' merkitsevä *buogo* : yks. gen.-akk. *buk'ku*.

Esittämäni lappalaisen paralleelin valossa ei liene uhkarohkeaa olettaa, että kehitys on kulkenut samoin myös *tykõnä*-tapauksessa. Siis: latiivi **tüvek* (jonka toisen tavun *e:kin* on jo varhain voinut olla kombinatorisesti pyörinyt samaan tapaan kuin usein suomen nykymurteissa toisen tavun *e* esim. *yksi*-sanana heikkoasteisessa vartalossa *ühe-*) on pyrkinyt ääntymään suunnilleen **tüü_γe₀k* t. **tüü_γe₀k* (ts. samalla lailla kuin *kyetä*-verbin oletettava edeltäjä **küü_γe₀täk*), ja tämän jälkeen on saatu myös analoginen vahva-asteinen vartalo **tüke(nä, -dä)*. Tempautumista olisi tässäkin tukenut samanlainen edellytysten kolmikko kuin äskeisessä lapin tapauksessa: 1) vartalon konstanssi ei ole suuresti häiriintynyt, kun **i_γ* resp. **γ₀* on voitu hahmottaa ensisijaisesti labiaalistuneeksi palatovelaariksi eikä palatovelaaristuneeksi labiaaliksi, 2) karkauksen lähtökohta, tulosija, on paikallissijajärjestelmän kokonaisuuden kannalta tuntu-merkitön muoto,² 3) vetoapua on voinut Ojansuun ja Tuomen esittämään tapaan antaa myös lähimerkityksinen ja -asuinen **tayak* : **taka(na, -da)*.

Outakosken lapinmurre ei ole ainoa kielimuoto, josta olettamalleni kehitykselle löytyy tukea. Vanhemmassa muinaisruotsissa oli äännelakina, että labiaalinen puolivokaali *w* muuttui *g:ksi* (= γ) »kahden vokaalin välissä, joista edellinen on takavokaali» (Wessén, Svensk språkhistoria I, 3. p. s. 62). Kehitykseen on osallistunut alkuperältään erilaisia *w*-tapauksia, Noreenin mukaan (Aschw. Gr. § 273) 1) sellaisia, joissa *w* on syntynyt aiemmasta hiatuksesta (*Iōghar* < *Iōwar* < *Iōar* miehennimi, mon. *brōghar* < *brōwar* < *brōar* 'silta', *loghe* << *lōe* 'luuva', *smiōgha* << *smiōa* 'sataa lunta'), 2) sellaisia, joissa *w* palautuu bilabiaaliseen spiranttiin $\beta = \beta$ (*stugha* 'tupa', *hughuth* 'pää', *prōghaster* 'rovasti'), 3) lainasanoja (*hūsfrūgha* < kas. *vrūwe* 'emäntä', *ōrōgha* < kas. *unrōwen* 'tehdä levottomaksi', *la(gh)urbær* 'laakeri'). Kaikille esimerkeille yhteistä näyttää joka tapauksessa olevan se, että jompikumpi vierusvokaaleista

² Tätä käsitystä on hyvin argumentein perustellut Mikko Korhonen Tallinnan fennougristikongressissa 1970 pitämässään esitelmässä (ks. tiivistelmää kirjassaan *Congressus tertius internationalis fenno-ugritarum*: Teesid I s. 19).

on nimenomaan labiaali, ja muutoksen yleisenä taustana on se, että saman kielimuodon konsonanttijärjestelmään jo vanhastaan kuului palatovelaarinen spirantti / γ / . Se (tarkemmin sanoen sen kombinatorisesti labiaalistuneet toisinnot) on siis attrahoinut / v /-foneemin kuten Outakoskella, ainoana erona se, että muinaisruotsin attraktio on johtanut kyseisenlaisessa labiaalisessa äänneympäristössä täyteen neutralisaatioon.

4. Voidaan lopuksi kysyä, onko samanlaista γ :n ja v :n sekaantumista kuin **tüvek* > **tüyek* -tapauksessa ehkä ilmennyt suomessa ja sen lähisukukielissä muulloinkin. Olisiko esim. viron merkillinen *sügav* 'syvä' ymmärrettävissä kontaminaatioksi, jonka tekijöinä olisivat samaan tapaan *k*-sanoihin tempautunut **sükä* : **süyan* ja alkuperäinen *süvä*? Entä vatjan *tagottä* 'tavoittaa': kukaties muisto ajoilta, jolloin *k*:n heikkona vastineena vielä oli spiranttinen γ , niin että siihen saattoi sekaantua *p*:n heikkoasteinen vastine *v*? Onko osittain synonyymisillä sanoilla *hako* ja *havu*, joille on esitetty kummallekin omat (esim. Toivosen SKES:ssa kysymysmerkittämät) balttilaiset originaalit, sittenkin tekemistä toistensa kanssa — joko niin, että alkup. *v*-sana on tempautunut *k* : γ -astevaihteluun, tai kenties suunnaltaan päinvastaisen tempautumisen tietä? Ja onko suomen *aika*-sanalle esitetty »germ. alkuperä, goot. *aiws*, mn. *æfi* 'elinaika; aika, aikakausi' äänteellisesti mahdoton», niin kuin Toivonen SKES:ssa toteaa, vai onko kyseessä alkuaan *v*:llinen germ. laina (**aiva* < germ. **aiwa*- m.), joka kohta kantasuomeen saavuttuaan olisi siirrähtänyt *k*-sanoihin? (Siirros olisi voinut tapahtua varhain nimenomaan labiaalivokaalisten monikkomuotojen kautta, joissa sekaantuminen *aivo*-sanana muotoihin tunnettiin kiusalliseksi: siis **aivoissa* → **aiyoissa* ja sitä mukaa myös *aika* pro **aiva*.)³ Kaikki avoimia kysymyksiä, ja niihin voidaan lisätä vielä yksi: onko myös *hehvo* oletettavan rinnakkaisvartalon **hehvo*- välityksellä siirtynyt *k*-sanojen joukkoon aikoihin, jolloin γ -spirantti oli länsimurteissa vielä laajalti säilyneenä? Jos tähän kysymykseen vastataan myöntävästi, joudutaan jälleen oletamaan, että ainakin pohjoisimmissa lounaismurteissa on ollut saareke, jossa *hehvo* silti piti pintansa (huom. sen säilyminen Laitilassa näihin päiviin), ja että Etelä-Pohjanmaan *hehvo* on sieltä peräisin.

5. Tarkasteluni lopputulokseksi jää, että näennäisestä samanlaisuudesta huolimatta käsiteltyjen kolmen sanan siirtyminen *v*:llisestä *k*:lliseksi on noudataan eri ratoja:

³ Apul.prof. Jorma Koivulehto on kiinnittänyt huomiotani eräeseen paralleeliin: adj:iin *raaka*, jonka germaanista alkuperää pidetään yleisesti hyväksyttynä, vaikka *k* siinäkin vastaa lainanantajatahon *w*:tä (germ. **hräwa*- > ksk. **hräwa*-, ks. SKES). *k* voisi tässäkin tapauksessa selittyä samoin kuin oletukseni mukaan *aika*-sanassa.

1) *tävii* → *täkii* eri tahoilla nähtävästi vasta γ :n hävittyä äännejärjestelmästä,
2) *tüve-* → **tüke-* > *tükö-* erikoislaatuisen äännekehityksen tietä jo γ :n säilymisen aikoihin,

3) *hevvo* → *hehko* joko rataa 1 tai rataa 2, edellistä kuitenkin vain siinä tapauksessa, että hämäläismurteiden tyyppi *tahõn* polveutuu alkutyypistä **tahyon* välivaiheen *tahvon* kautta eikä suoraan spirantin vokaaliutumisen tietä.

Über einige sekundäre Stufenwechselfälle im Finnischen

Terho Ikonen

0. Es gibt im Finnischen eine grosse Anzahl Stämme ohne Stufenwechsel, die heute ebenso aussehen wie die schwachstufigen Stämme von Wörtern, die dem Stufenwechsel unterliegen (z.B. *sija* 'Platz' : Nom. Pl. *sijat*, *palo* 'Brand' : Nom. Pl. *palot*; vgl. *sika* 'Schwein' : Nom. Pl. *sijat*, *palko* 'Schote' : Nom. Pl. *palot*). Es ist jedoch recht selten, dass ein dem Stufenwechsel unterstehendes Wort über solche Berührungspunkte in die Gruppe der stufenwechsellosen Wörter übergegangen ist oder umgekehrt. Hier wirkten offenbar zwei Ursachen: einerseits ist der starke Stamm von Stufenwechsel-Wörtern für das Sprachgefühl ständig eine Art Grundstamm, von dem die schwachstufigen Formen »abgeleitet« werden und der deshalb den durch die »abgeleiteten« Formen gebrachten Veränderungen widersteht; andererseits ist es der Vorteil der stufenwechsellosen Wörter, in der ganzen Flexion eine Stamm-Konstanz zu haben, weshalb sie auch durch ein relativ produktives Stufenwechselschema nicht leicht beeinflusst werden.

Und doch gibt es auch einige Angleichungen vom einen Typ zum andern. Der Aufsatz behandelt drei Fälle, wo *k* statt eines früheren *v* als Stammkonsonant vorkommt und worüber man vermutet hat, dass der Übergang von einem *v*-Wort zu einem *k*-Wort durch die Identität des urspr. *v* und der schwachstufigen Entsprechung eines urspr. *k* in einer ähnlichen lautlichen Umgebung vermittelt wurde.

1. Anstelle des Wortes *tävy* 'Lunge' : Nom. Pl. *tävyt* begegnet in einigen Westdialekten *täky* id. : Nom. Pl. *tävyt*: man hat also der Stamm-Konstanz getrotzt und ging zu einem Paradigmatyp über, der in einer Hinsicht »schwerer« ist. Da das Wort *tävy* normalerweise pluralisch gebraucht wurde, standen solche Formen wie Nom. Pl. *tävyt*, Iness. Pl. *tävyissä*, die eine »schwachstufige« Erfassung gestat-

ten, offenbar dermassen im Vordergrund des Paradigmas, dass die Assoziation mit den »grundstufigen« Formen *tävy* (Nom. Sg.), *tävyinä* (Ess. Sg.) gelockert wurde und die starke Stufe des produktiven Stufenwechseltyps mit *k* deshalb an die Stelle des *v* in solchen Formen eindrang.

2. In den Westdialekten begegnet verbreitet (*h*)*ehko(nen)* 'Färse' statt erwartungsgemäss *hehvo*. In einem Teil des Verbreitungsgebietes der Formen mit *k* könnte dies als Angleichung an den Stufenwechseltyp *tahko* 'Schleifstein; Laib' : Nom. Pl. *tahvot* erklärt werden, doch nicht überall; in den Häme-Mundarten z.B. tritt statt dieses Stufenwechseltyps *tahko* : *tahoot* auf, wo die Vokaldehnung in der zweiten Silbe normalerweise so erklärt worden ist, dass der Spirant des urfi. Typs **tahyot* direkt vokalisiert wurde (ohne das Zwischenstadium *tahvot*; vgl. den Typ mit erhaltenem stufenwechsellosen *v*: *vahvoja* Partit. Pl. 'stark'). An eine Entlehnung des Typs *hehvo* vom heutigen *tahko* : *tahvot*-Gebiet in diese Dialekte ist kaum zu denken; Verf. (und unabhängig von ihm Martti Rapola) haben seinerzeit geäußert, dass in den besagten Häme-Dialekten früher eine Flexion vom Typ *tahko* : *tahvot* herrschte und dass das heutige lange *o* in diesen Fällen eine Analogie zu lautgesetzlichen Typen wie *nahka* 'Leder' : Nom. Pl. *nahaat* sei. Wenn die Annahme richtig ist, hätte sich der Übergang *hehvo* → *ehko* in diesen Dialekten in einer Zeit vollziehen können, wo in ihnen noch die lautgesetzliche Flexion *tahko* : *tahvot* herrschte.

3. Der Postpositionstamm der finnischen Westdialekte *tykö-* (Ess. *tykönä* 'bei' : Lat. *ty(k)ö* 'zu hin' : Partit. *tyköä* 'von der') ist normalerweise mit dem Substantiv *tyvi* 'Stamm' : Gen. Sg. *tyven* verbunden worden und man hat angenommen, dass es sich um eine Angleichung an den Stufenwechseltyp I. Sg. Prs. *kykenen* 'imstande sein, können' : Inf.

kyvetä handelt. Diese Vermutung kann jedoch in der Form nicht zutreffen; die finnische Schriftsprache des 16. Jh. zeigt nämlich, dass der Stamm *tykö* bereits in einem Stadium begegnete, da der palatovelare Spirant γ noch als solcher als schwachstufige Entsprechung von *k* auftrat. Verf. macht darauf aufmerksam, dass sich die Streuungsgebiete von *v* und γ in labialer Vokalumgebung überlappen konnten, und zwar wegen der mit *v* verbundenen palatovelaren Koartikulation und der zu γ gehörigen labialen Koartikulation; konkrete Belege für eine solche Überlappung lassen sich im Ostfinnmarklappischen nachweisen, und eine entsprechende Überschneidung ging offenbar auch dem altschwedischen Lautwandel $w > \gamma$ voran, der sich speziell neben einem hinteren Labialvokal vollzogen hat. Eine derartige Überlappung hätte den Übergang des *tyvi*-Stammes mit *v* zu den *k*-Stämmen gut in einer Phase vermitteln können, da die schwachstufige Entsprechung von *k* noch γ lautete.

4. Eine ähnliche Entwicklung wie in Punkt 3 hat auch in einigen anderen Fällen eintreten können. So braucht z.B. der für fi. *aika* 'Zeit' angeführte germanische Ursprung (vgl. got. *aivos* m. 'Zeit') lautlich vielleicht doch nicht unmöglich zu sein, wie es Y. H. Toivonen hinstellte, sondern es hat sich um ein

germanisches Lehnwort mit ursprünglich einem *v* handeln können (**aiva* < germ. **aiva*- m.), das bald nach seiner Entlehnung ins Urfinnische zu den *k*-Wörtern übergang. (Die Verschiebung hätte sich speziell über die Pluralformen mit Labialvokal vollziehen können, wo die Vermischung mit den Formen vom Wort *aivo* 'Gehirn' als unangenehm empfunden wurde: also **aivoissa* → *aivoissa* und damit auch *aika* pro **aiva*.) Auch *hehko* pro *hehvo* könnte sich in derselben Weise erklären, so dass die oben unter Punkt 3 gedachte Erklärung nicht die einzige mögliche ist.

5. Trotz seiner scheinbaren Gleichheit verlief der Übergang der behandelten *v*-Wörter zu den *k*-Wörtern also in verschiedenen Bahnen:

- a. *tävy* → *täky* wahrscheinlich erst nach dem Schwund des γ aus dem Phonemsystem;
- b. *tyve-* → *tyke-* (> *tykö-*) auf dem Wege einer besonderen Lautentwicklung zu einer Zeit, da γ noch erhalten war;
- c. *hehvo* → *hehko* entweder auf Bahn a oder b, ersteres jedoch nur in dem Fall, dass der Typus *tahoot* der Häme-Dialekte von einem Urtyp **tahyot* über das Zwischenstadium **tahvot* stammt und nicht direkt durch Vokalisierung des Spiranten entstand.